

Behoedsters van het familiebedrijf? Vier weduwen-drukkers in het zestiende-eeuwse Antwerpen

Heleen WYFFELS

Abstract

Early modern printing was and is perceived as a male trade. However, the printer's daughter, wife and widow were often involved in his business and some widows even took over the printing house after the death of their husbands. Although these widow-printers were a minority compared to the number of male printers, they often played a crucial role in the continuation of the family business. This article explores women's work in sixteenth-century printing houses and the ways in which widow-printers could continue these businesses by examining four cases in Antwerp.

Antwerpen trok in de zestiende eeuw als internationale handelsmetropool een heel aantal drukkers aan en groeide uit tot het belangrijkste centrum voor de boekdrukkunst in de Nederlanden. Drukkerij, uitgeverij en boekhandel waren toen niet zo strikt van elkaar gescheiden als vandaag. Naast onafhankelijke boekhandels waren er bijvoorbeeld ook veel verbonden aan een drukkerij-uitgeverij.¹ Het werk dat in deze ondernemingen plaatsvond associëren we voornamelijk met mannen zoals de beroemde Christoffel Plantijn (c. 1520-1589).² Toch waren vroegmoderne drukkerijen familiebedrijven waar ook dochters, echtgenotes en weduwen werkten. Die laatsten konden zelfs het bedrijf van hun overleden echtgenoot verderzetten. Voor enkele drukkerscentra zoals Parijs is al onderzoek naar weduwen-drukkers gedaan, maar dit gebeurde nog niet systematisch voor die van de Nederlanden.³ Ze komen in de literatuur enkel aan bod in de marge van hun mannelijke familieleden. De grote concentratie van drukkers in Antwerpen – en dus ook van hun potentiële weduwen – maakt van de stad een goede plaats om onderzoek naar deze weinig belichte groep aan te vangen.⁴

¹ A. PETTEGREE, 'Printing in the Low Countries in the early sixteenth Century', M. WALSBY en G. KEMP red., *The Book Triumphant: Print in Transition in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden, 2011, 9; K. GOUDRIAAN, 'Handelsvormen/Betaling', M. VAN DELFT en C. DE WOLF red., *Bibliopolis: Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*, Zwolle, 2003, 44-45.

² Plantijn was een van de grootste drukkers-uitgevers van zijn tijd. Het standaardwerk over de verschillende generaties van de *Officina Plantiniana* is: L. VOET, *The Golden Compasses: A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 dln., Amsterdam, 1969-1972.

³ Bijvoorbeeld: R. ARBOUR, *Dictionnaire des femmes libraires en France (1470-1870)*, Genève, 2003.

⁴ Dit artikel is gebaseerd op: H. WYFFELS, *Gheprent by die weewe. Weduwen-drukkers in het zestiende-eeuwse Antwerpen*, Onuitgegeven masterproef, KU Leuven, Departement Geschiedenis, Leuven, 2014.

Omdat de rol die weduwen in de drukkerij speelden niet altijd eenvoudig te achterhalen is, geldt als vertrekpunt van dit onderzoek dat een weduwe-drukker een weduwe is die als drukker of uitgever vermeld staat in de impressa van haar publicaties. Het zestiende-eeuwse Antwerpen telde een dertigtal van dergelijke vrouwen, een fractie – iets meer dan tien procent – van het totaal aantal drukkers dat toen in de stad actief was.⁵ Ter vergelijking: Arbour doet voor Parijs in de zestiende eeuw een voorzichtige schatting van bijna vijf procent en voor de zeventiende van dertien. Hij rekent weliswaar ook boekbindsters en de boekhandelaren mee, waar andere man-vrouwverhoudingen gangbaar waren.⁶ Wat zeker duidelijk is, is dat de vrouwelijke drukkers een minderheid vormden die we doorheen de hele zestiende eeuw regelmatig zien opduiken.

Dit artikel wil nagaan op welke manieren deze weduwen-drukkers konden deelnemen aan een ambacht dat door mannen gedomineerd werd. Daarbij zullen de drukkerij als mannelijke ruimte, de taken die vrouwen opnamen in het bedrijf en de bronnen voor onderzoek naar weduwen-drukkers aan bod komen. Vier case studies zullen ten slotte illustreren op welke manieren weduwen functioneerden in hun familiebedrijf.

UITZONDERLIJKE VROUWEN

Dat we vandaag bij een drukker uit de vroegmoderne tijd nog steeds in de eerste plaats aan een man denken, is niet verwonderlijk: dat was toen ook zo. De Franse uitgeefster Jeanne Giunta typeerde in 1579 het uitgeven als een mannelijk ambacht. Ze vervolgde wel met de stelling dat ook vrouwen in deze functie actief en succesvol waren.⁷

Dominicus Lampsonius (1532-1599) nam een gelijkaardig standpunt in. Deze humanist, schilder en kunsthistoricus was secretaris van Engels kardinaal Reginald Pole en van drie prins-bisschoppen van Luik. Hij leverde onderschriften voor de *Pictorum aliquot celebrium Germaniae inferioris effigies*, een reeks portretten van kunstenaars uit de Lage Landen. Omdat de initiatiefnemer, prentenuitgever Hieronymus Cock, overleed voor de voltooiing van het project, was het zijn weduwe, Volcxken Diericx, die het in 1572 publi-

⁵ Deze ruwe schatting is gebaseerd op een combinatie van de standaard bibliografische werken en literatuur voor de 32 weduwen-drukkers en een telling in Rouzet voor 284 mannelijke drukkers. Weduwen-drukkers vertegenwoordigden op een totaal van 316 drukkers dus ongeveer 10% in het zestiende-eeuwse Antwerpen. A. ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècle dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, 1975; E. COCKX-INDESTEGHE, G. GLORIEUX en B. OP DE BEECK red., *Belgica typographica 1541-1600: catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, 4 dln., Nieuwkoop, 1968-1994; e.a.

⁶ ARBOUR, *Dictionnaire des femmes libraires*, 13-14.

⁷ Geciteerd in N. ZEMON DAVIS, 'Women in the Crafts in Sixteenth-Century Lyon', *Feminist Studies*, 8(1982), 46. Davis vermeldt helaas haar bron niet. Het zou een voorwoord kunnen zijn waarin Jeanne Giunta haar aanwezigheid als vrouw in de drukkerswereld verklaart.

ceerde.⁸ In het voorwoord betreurt Lampsonius de dood van Cock en spreekt hij Diericx aan:

Je hebt je dapper aan een onderneming gewaagd die jouw sekse overstijgt en gaat nu dezelfde weg die voordien je man heeft betreden: steeds weer ervoor zorgend dat wat kunstminnaars kan boeien in koper wordt gegraveerd en wordt uitgegeven. De dood, die jullie lichamen heeft gescheiden, zal er dus niet in slagen de geestelijke band tussen jullie ook maar één dag te verbreken. Zo zal ook in mijn verzen Volcatia, de onsterfelijke Roem, jouw lof bezingen in één adem met die van je man, Cock.⁹

Lampsonius typeert hier uitgeven als mannenwerk en geeft aan dat door hetzelfde te doen als haar man, Diericx als vrouw uitzonderlijk was.

VROUWENWERK IN HET FAMILIEBEDRIJF

Weduwen zoals Giunta en Diericx traden door het wegvallen van hun echtgenoot (noodgedwongen) meer op de voorgrond en zijn daarom zichtbaarder in de bronnen.¹⁰ Dat betekende niet dat zij daarvoor niet aanwezig waren in de drukkerij. Integendeel, om als weduwe een rol van betekenis te kunnen spelen, moesten ze als dochter en/of echtgenote de nodige vaardigheden hebben opgedaan. Omdat genderrollen een impact hadden op de toegang van vrouwen tot opleiding en werk, verschilde de arbeidsparticipatie van de vrouwelijke leden van de familie van die van de mannelijke. Aan de ene kant gold geletterd en geschoold werk als mannelijk. Aan de andere kant was vrouwenwerk typisch ongeschoolde en slecht betaalde arbeid.¹¹

Daarnaast had de organisatie van het werk invloed op het functioneren van vrouwen in de vroegmoderne drukkerij. Ten eerste was er de onbetaalde arbeid van dochters en echtgenotes in het familiebedrijf. Voet vermeldt dat hij in drie eeuwen geschiedenis van de *Officina plantiniana* slechts één voorbeeld

⁸ J. PURAYE, *Dominique Lampson, humaniste 1532-1599*, s.l., 1950, 3-16 en 60-75; S. MEIERS, 'Portraits in Print: Hieronymus Cock, Dominicus Lampsonius, and Pictorum aliquot celebrium Germaniae inferioris effigies,' *Zeitschrift Für Kunstgeschichte*, 69(2006), 1-7.

⁹ D. LAMPSONIUS, *Pictorum aliquot celebrium Germaniae inferioris effigies*, Antwerpen, weduwe Hieronymus Cock, 1572, 1, Universiteitsbibliotheek Gent, BHSL.RES.1127/2. Dit exemplaar is online geraadpleegd via: <http://lib.ugent.be/catalog/bkt01:000391650>.

De oorspronkelijke tekst luidt: "Maius opus quam pro sexu dum fortiter audens, / Ante viro trita vadis & ipsa via, / Semper in aes curans incidi, semper & edens / Picturae cupidus quod placuisse queat. / Corpora vestra igitur mors quae disiunxit, ut ulla / Non animos poterit dissociare die: / Sic & coniunctim, numeris, Volcatia, nostris / Teque, Coquumque mori nescia Fama canet." Vertaling van dr. J. De Landsheer (KULeuven) in J. VAN GRIEKEN, 'Johannes Wierix: portret van Volcxken Diericx, weduwe van Hieronymus Cock en echtgenote van Lambert Bottin', J. VAN GRIEKEN, G. LUIJTEN en J. VAN DER STOCK red., *Hieronymus Cock: de Renaissance in prent*, Brussel, 2013, 82.

¹⁰ Voor de juridische positie van Antwerpse weduws, zie: L. VAN AERT, 'The legal possibilities of Antwerp widows in the late sixteenth century', *The History of the Family*, 12(2007), 282-295.

¹¹ M.E. WIESNER-HANKS, 'A learned task and given to men alone': the gendering of tasks in early modern Germany', *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 25(1995), 104-106.

van een betaalde werkneemster heeft ontdekt. Het gaat om een dochter die haar vader hielp bij zijn werk als *vergaerder*, werk voor ongeschoolden die bedrukte vellen plooiden en in de juiste volgorde legden.¹² Ten tweede was het werkleven van vrouwen minder continu dan dat van hun echtgenoten, die altijd in de drukkerij werkten. Vrouwen pasten hun tijdsbesteding aan aan de noden van hun gezin, bijvoorbeeld door bij te springen bij een piek in het werk en door eventueel een deel van het huishouden uit te besteden. Dat betekende ook dat veel vrouwen die (her)trouwden in een ander ambacht moesten functioneren dan in dat van hun vader of vroegere echtgenoot.¹³ De meeste Antwerpse weduwen-drukkers waren in de drukkerswereld terecht gekomen via hun huwelijk. Van slechts vijf van hen is met zekerheid geweten dat ze in een drukkersfamilie geboren waren.¹⁴

Een culturele factor die de impact van genderrollen op werk in de drukkerij laat zien is geletterdheid. Voor bepaalde werkkrachten was kunnen lezen essentieel, zoals voor de corrector die proefdrukken nalas. De Italiaanse schrijver Lodovico Guicciardini beschreef in 1567 verbaasd het aantal scholen in Antwerpen en de hoeveelheid gewone mensen – zowel mannen als vrouwen – die konden lezen en schrijven.¹⁵ De Nederlanden, een vroeg geürbaniseerde regio, hadden inderdaad een relatief hoge graad van geletterdheid in vergelijking met andere Europese gebieden in de zestiende eeuw. Wel hadden jongens meer kans op lang en formeel onderwijs dan meisjes.¹⁶

Dat was zelfs zo in het drukkersmilieu. Volgens Broomhall – die over Frankrijk schrijft – was leren lezen niet vanzelfsprekend voor dochters van drukkers, omdat niet verwacht werd dat ze de zaak ooit zelf zouden moeten kunnen leiden.¹⁷ In de Nederlanden lag hun scholingsgraad waarschijnlijk hoger, maar of een dochter leerde lezen en eventueel schrijven hing van haar ouders af. Dat vertaalde zich in het enige gezin waarover gedetailleerde informatie bestaat, dat van Plantijn, in grote verschillen in geletterdheid. Zijn echtgenote was waarschijnlijk een analfabete, terwijl zijn dochters wel leerden

¹² VOET, *The Golden Compasses*, II, 328-9 en 331.

¹³ ZEMON DAVIS, 'Women in the Crafts in Sixteenth-Century Lyon', 58; G. SHERIDAN, 'Women in the Book-trade in Eighteenth-Century France', *British Journal for Eighteenth-Century Studies*, 15(1992), 53; O. HUF-TON, 'Women and the Family Economy in Eighteenth-Century France', *French Historical Studies*, 9(1975), 11-12.

¹⁴ J. VAN DER STOCK, *Printing Images in Antwerp: The Introduction of Printmaking in a City: Fifteenth Century to 1585*, B. JACKSON vert., Rotterdam, 1998, 265; H.D.L. VERVLIEET, *Post-incunabula en hun uitgevers in de Lage Landen: een bloemlezing gebaseerd op Wouter Nijhoff's L'Art typographique*, Den Haag, 1978, 70; ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 11, 131 en 168.

¹⁵ A. WILLEMSSEN, *Back to the schoolyard: the daily practice of medieval and renaissance education*, Turnhout, 2008, 14-15.

¹⁶ M.E. WIESNER-HANKS, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 2de editie, Cambridge, 2000, 144-6 en 149-50; WILLEMSSEN, *Back to the schoolyard*, 21-29 en 269-302; E. PUT, *De cleijne scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16de eeuw – 1795)*, Leuven, 1990, 235-236.

¹⁷ S. BROOMHALL, 'Re-Assessing Female Representation in the Print Trades in Sixteenth-Century France', *Parergon*, 18 (2001), 72.

lezen en schrijven. Dit was een strategische keuze van hun ouders, erop gericht elk van hen voor haar huwelijk in te zetten in het familiebedrijf. Naast werk in het huishouden waren Plantijns dochters onder meer actief in de boekhandel, als corrector en als boekhoudster.¹⁸

Ook bij de opleiding in het ambacht verschilden jongens van meisjes. Wanneer meisjes, naast hun huishoudelijke taken, in het atelier werkten gebeurde dat meestal in de vorm van helpen in plaats van de meer systematische introductie tot het ambacht die een leerjongen kreeg. Desondanks werkten echtgenotes en dochters op verschillende momenten in het productieproces mee en kregen ze indien nodig een informele opleiding.¹⁹ Wanneer ze het alfabet van de te drukken tekst konden lezen, konden ze eventueel proefdrukken nalezen. Na het drukken moesten de vochtige, pas bedrukte vellen te drogen gehangen worden. Hier was het eenvoudig om ook niet opgeleide vrouwen in te zetten, net als voor het werk van de *vergaerder*. Het hanteren van de drukpers was bijna altijd een taak voor mannen.²⁰ Ook buiten het atelier konden vrouwen meedraaien in het bedrijf. Ze deden de boekhouding, baatten de boekhandel uit of handelden commerciële verplichtingen af. Een voorbeeld van dat laatste is Alice Harris, echtgenote en later weduwe van de drukker John Fowler. In 1577 vereffende ze de rekeningen die bij Plantijn in Antwerpen nog openstonden, terwijl haar echtgenoot al met zijn moeder en hun drie kinderen naar Douai vertrokken was. Na het honoreren van hun financiële verplichtingen, reisde Harris haar gezin achterna.²¹

BRONNEN VOOR DE WEDUWE IN HET FAMILIEBEDRIJF

Hoewel de Antwerpse weduwen-drukkers door het wegvallen van hun echtgenoot vaker in de bronnen voorkomen, kunnen we niet van elk van hen met zekerheid vaststellen wat hun precieze rol in het bedrijf is geweest. Zoals eerder gezegd, is voor dit onderzoek uitgegaan van de stelling dat wanneer de colofon vermeldt dat een werk bij een weduwe is gedrukt, ze een weduwedrukker was. Ze nam dan op zijn minst een zekere verantwoordelijkheid voor het drukwerk op, ze verbond haar reputatie aan het werk en ze was eventueel (mede)eigenaar van de drukkerij.

¹⁸ Plantijn zette hen elk naar eigen vermogen in waar hij dacht dat ze het meest van nut zouden zijn. VOET, *The Golden Compasses*, I, 139-40, 142-45.

¹⁹ ZEMON DAVIS, 'Women in the Crafts in Sixteenth-Century Lyon', 48-50 en 52-3; SHERIDAN, 'Women in the Booktrade in Eighteenth-Century France', 53-55; B. DE MUNCK en H. SOLY, 'Introduction', B. DE MUNCK, S.L. KAPLAN en H. SOLY red., *Learning on the shop floor: historical perspectives on apprenticeship*, New York, 2007, 23-25.

²⁰ VOET, *The Golden Compasses*, II, 328-9 en 331.

²¹ W. SCHRICKX, 'John Fowler, English Printer in the Low Countries', *Gulden Passer*, 54(1976), 37-9.

Andere bronnen kunnen inzicht bieden in hoe diep deze weduwen betrokken waren bij het dagelijkse beheer van het bedrijf.²² Zo werden overeenkomsten betreffende de drukkerij in notariële akten vastgelegd en bevatten octrooi-aanvragen een pleidooi van (weduwen-)drukkers om van de overheid toestemming te krijgen als drukker actief te zijn of een bepaald werk uit te brengen. Ook vermeldingen in het archief van de Sint Lucasgilde, de beroepsvereniging waarbij drukkers zich konden aansluiten, kunnen inzicht geven in de rol van de weduwe-drukker.²³

Aan de hand van dergelijke bronnen volgen hieronder de levens van vier van deze vrouwen: Volcxken Diericx (als weduwe actief: 1570-1572, 1580-1600), Mechtelt Van den Wouwere (1586-1595), Anna van Ertborn (1562-1575) en Engele Wouters Hendricx (1534-1535). Elk van hen werd geconfronteerd met het wegvallen van hun echtgenoot en moest keuzes maken over de toekomst van het bedrijf. Toch lopen hun carrières niet gelijk. Ze verschillen onder meer wat betreft de duur, de aard van de productie en de aan- of afwezigheid van volwassen, mannelijke familieleden die ook een rol in het bedrijf hadden.

VOLCXKEN DIERICX: DE ALLEENSTAANDE ZAKENVROUW

Volcxken Diericx neemt binnen de groep weduwen-drukkers een aparte plaats in. Daar waar twee op de vijf Antwerpse weduwen-drukkers minder dan vijf jaar actief waren, had zij met 22 jaar een uitzonderlijk lange carrière. Ze was een rijke, zelfstandige en succesvolle zakenvrouw in de woelige periode aan het eind van de zestiende eeuw. Dit weten we dankzij een uitzonderlijk groot aantal bronnen, waaronder het hierboven besproken lofdicht van Lamponius. Bovendien hebben een aantal (kunst)historici tijdens onderzoek naar haar eerste echtgenoot, de prentenuitgever Hieronymus Cock, al aandacht aan haar besteed.²⁴

Diericx huwde haar echtgenoot in 1547 en ze zetten een bloeiend bedrijf op. Cock professionaliseerde de uitgave van hoogstaande etsen en gravures door op de Italiaanse manier te gaan werken: de uitgever zorgde voor het initiatief, de financiering, de coördinatie van de productie en internationale distributie. Hiervoor trok hij gespecialiseerde ontwerpers, graveurs en drukkers aan. Hij

²² Voor de lokalisatie van archiefmateriaal i.v.m. het boekwezen in Antwerpen zijn de Nota's van Van den Branden in de KBR een nuttig instrument.

²³ De drukkers-uitgevers, boekbinders en boekhandelaren hadden geen eigen gilde maar konden zich aansluiten bij de Sint-Lucasgilde die de kunstenaars verenigde. Vanaf 1588 maakte een koninklijke ordonnantie lidmaatschap verplicht. VAN DER STOCK, *Printing Images*, 39-41.

²⁴ Bijvoorbeeld: L. DE PAUW-DE VEEN, 'Archivalische gegevens over Volcxken Diericx, weduwe van Hieronymus Cock', *Bijdragen tot de geschiedenis van de grafische kunst opgedragen aan Prof. Dr. Louis Lebeer ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag*, Antwerpen, 1975.

bouwde een uitgebreid en gediversifieerd fonds op dat onder meer artistiek hoogstaande prenten, devotieprenten, kaarten en nieuwsprenten bevatte.²⁵

Diericx draaide waarschijnlijk mee in het bedrijf. Een aanwijzing hiervoor is de gravure van Joannes en Lucas van Doetecum naar Hans Vredeman de Vries uit 1560 (zie Afb.1). Het beeld laat een imaginair zicht zien op de straat met het pand *In de Vier Winden*, waar het bedrijf gevestigd was. Hieronymus Cock staat in de deuropening en zijn vrouw is binnen achter de toonbank van de winkel nog net zichtbaar. De tekst onderaan rechts van de prent doet echter vermoeden dat Diericx meer deed dan de verkoop. “Laet de cock coken om tvolckx Wille” kan duiden op de diversiteit van Cocks uitgaven, maar kan ook alluderen op de belangrijke rol die Diericx speelde: “Laet Hieronymus Cock prenten uitgeven om Volcxken terwille te zijn.”²⁶

Afb. 1: J. VAN DOETECUM en L. VAN DOETECUM, Imaginair gezicht op een straat met het huis ‘In de vier winden’, ets en gravure, 1560 (BRUSSEL, KBR, Prentenkabinet S.II 79414-16).

²⁵ J. VAN DER STOCK, ‘Hieronymus Cock en Volcxken Diericx, prentenuitgevers in Antwerpen’, J. VAN GRIEKEN, G. LUIJTEN en J. VAN DER STOCK red., *Hieronymus Cock: de Renaissance in prent*, Brussel, 2013, 17-18 en 20; J. VAN GRIEKEN, ‘Facetten van de uitbouw en de exploitatie van een uitgeversfonds’, J. VAN GRIEKEN, G. LUIJTEN en J. VAN DER STOCK red., *Hieronymus Cock: de Renaissance in prent*, Brussel, 2013, 22.

²⁶ Geraadpleegd via J. VAN GRIEKEN, ‘Cat. 3’, J. VAN GRIEKEN, G. LUIJTEN en J. VAN DER STOCK red., *Hieronymus Cock: de Renaissance in prent*, Brussel, 2013, 76-77; Interpretatie uit VAN DER STOCK, ‘Hieronymus Cock en Volcxken Diericx’, 18.

De samenwerking tussen echtgenoten kwam tot een einde in 1570, toen Cock kinderloos overleed. Het testament dat het echtpaar samen had opgesteld, kende de langstlevende echtgenoot alle roerende goederen toe en het vruchtgebruik van alle onroerende goederen, waaronder rente-opbrengende huizen. Diericx kreeg daarnaast het drukkersmateriaal, “coperen platen ende vormen hoedanich die wesen mogen met alle de gereetschappen,” in levenslang vruchtgebruik.²⁷ *In de Vier Winden* bleef bestaan onder leiding van de weduwe, die eind 1572 of begin 1573 hertrouwde met Lambert Bottin. Hoewel deze man geen uitgever was, gaf Diericx de zaak niet op.²⁸ Omdat niet duidelijk is welke rol Bottin in de uitgeverij speelde, verdwijnt hij in de literatuur wat naar de achtergrond. In plaats daarvan is het zijn vrouw Diericx die geportretteerd wordt als dé opvolgster van Cock, met een dertigjarige carrière na zijn dood (waarvan acht in feite niet als alleenstaande weduwe).

Na die acht jaar verloor Diericx in 1580 opnieuw haar echtgenoot. Ook haar tweede huwelijk was kinderloos gebleven en ook deze keer zette Diericx de uitgeverij alleen verder, tot haar dood in 1600. De inventaris van haar sterfhuis vermeldt in de achterkamer een kast of kist waarop drie koperplaten stonden uitgestald: Diericx' eigen portret, geflankeerd door die van elk van haar echtgenoten.²⁹ Ze had dan wel geen opvolger, als kinderloze en rijke weduwe met connecties was Diericx een aantrekkelijke meter geweest. Ze had maar liefst tien petekinderen waaronder een heel aantal uit de drukkerswereld. Zo waren er zonen en dochters van haar drukker/dienaar Sander Jansen, de graveur en drukker-uitgever Gerard de Jode, de kunsthandelaar Bartholomeus de Mompere en de graveur, drukker-uitgever en stevige concurrent Philips Galle.³⁰

Onder leiding van Diericx was *In de Vier Winden* waarschijnlijk minder productief en groeide het fonds minder snel aan dan onder Cock. Diericx kreeg dan ook te maken met stevige concurrentie van andere grote prentenuitgeverijen en met een woelige periode in de Antwerpse geschiedenis. Desondanks zette ze nieuwe projecten op en legde ze nieuwe contacten, zoals met de kunstenaar Hendrick Goltzius.³¹ Diericx' dood betekende echter het einde van *In de Vier Winden*. De koperplaten uit het fonds werden verkocht en omdat ze

²⁷ 'Archivalische gegevens over Volcxken Diericx', DE PAUW-DE VEEN ed., 218-19 en 236-237: testament Hieronymus Cock en Volcxken Diericx, 25 januari 1569.

²⁸ VAN DER STOCK, 'Hieronymus Cock en Volcxken Diericx', 22 (voetnoot 13); DE PAUW-DE VEEN, 'Archivalische gegevens over Volcxken Diericx', 220.

²⁹ *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*, E. DUVERGER ed., I, Brussel, 1984, 17 en 19: inventaris van de nagelaten goederen van Volcxken Diericx, 1 maart 1601.

³⁰ DE PAUW-DE VEEN, 'Archivalische gegevens over Volcxken Diericx', 222.

³¹ L. DE PAUW-DE VEEN, *Hieronymus Cock, prentenuitgever en graveur 1507?-1570*, Brussel, 1970, ix; VAN GRIEKEN, 'Facetten van de uitbouw en de exploitatie van een uitgeversfonds', 27; M. LEESBERG, 'Hendrick Goltzius', *Hendrick Goltzius* (The New Hollstein: Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700), H. LEEFLANG red., Rotterdam, 2012, xlv-xlvi.

van hoge kwaliteit waren, gaven de nieuwe eigenaren de prenten in de zeventiende eeuw nog vaak opnieuw uit.³²

MECHTEL T VAN DEN WOUWERE: DRIE GENERATIES DRUKKERSVROUWEN

Voor de carrière en het bedrijf van Diericx was de afwezigheid van familieleden van belang geweest. Voor de drie volgende weduwen-drukkers die hier aan bod komen, was dat hun aanwezigheid. De eerste is Mechtelt Van den Wouwere, een van de vijf weduwen-drukkers die niet in het boekwezen terecht gekomen was via een huwelijk maar door geboorte. Haar grootvader, Symon Cock, was drukker. Bij zijn overlijden in 1562 nam zijn weduwe de boekhandel over en ging de drukkerij naar zijn dochter en schoonzoon. Dit waren Catherine en Claes Van den Wouwere, die samen een dochter, Mechtelt, kregen. Na het overlijden van haar vader nam Mechtelt Van den Wouwere samen met haar echtgenoot Willem van Parijs op haar beurt de drukkerij over. Vrouwen konden dus een belangrijke rol spelen in de continuïteit van familiebedrijven, in dit geval wel drie generaties lang.³³

Mechtelt Van den Wouwere en haar echtgenoot waren de laatsten die de drukkerij verderzetten en bij de dood van Willem van Parijs in 1586 had het paar nog geen kinderen die de zaak konden overnemen. Van den Wouwere vroeg in hetzelfde jaar nog in eigen naam een admissieoctrooi aan, toestemming van de overheid om te mogen werken als drukker. De Raad van Brabant verstrekke dat ook en Van den Wouwere kon de drukkerij van haar grootvader dus verder uitbaten.³⁴ Ze is ook een van de weinige weduwen die terug te vinden is in de ledenlijsten van het Sint-Lucasgilde bij de betaling van haar lidgeld in het gildejaar 1588-1589.³⁵

Over de gang van zaken in de drukkerij onder Mechtelt Van den Wouwere krijgen we inzicht door een overeenkomst uit 1587. Hieruit blijkt dat ze "sekert gereetschap van drucheryc [sic]" verkocht aan de drukker Hendrick Swingel (actief 1587-1601) en zijn vrouw Catlyne Segers.³⁶ De som die Swingel en zijn vrouw daarvoor verschuldigd waren, konden zij (deels) inlossen door drukwerk af te leveren aan Van den Wouwere, zolang die "haer coop-

³² T. RIGGS, *Hieronymus Cock, printmaker and publisher*, New York, 1977; VAN GRIEKEN, 'Facetten van de uitbouw en de exploitatie van een uitgeverfonds', 27-28.

³³ ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 40 en 167-8.

³⁴ 'Druktoerooien toegekend door de Raad van Brabant tot 1600', L. VAN DEN BRANDEN ed., *Gulden Passer*, 68 (1990), 71: rekening admissieoctrooi Mechtelt Van den Wouwere, 11 september 1586.

³⁵ *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk: Wt ionsten versaemt*, I, P. ROMBOUTS en T. VAN LERIEU ed., Antwerpen, 1872, 341.

³⁶ SAA, *Schepenregister*, nr. 389, f.249r-v: overeenkomst over huur van drukmateriaal van Mechtelt Van den Wouwere aan Henrich Swingel en Catlyne Segers, 12 september 1587; ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 215.

manschap ende neeringhe” bleef doen.³⁷ Swingel drukte daarop op zijn minst twee almanakken voor de weduwe.³⁸

Van den Wouwere gaf niet enkel almanakken uit, maar voornamelijk ordonnanties. Een voorbeeld daarvan zijn de muntordonnanties die ook haar echtgenoot vanaf 1570 veel gedrukt had.³⁹ Onder de publicaties van Willem van Parijs waren ook enkele minder voorzichtige keuzes geweest. In 1567 had hij zich moeten verantwoorden voor een publicatie tegen de Spaanse inquisitie en in 1583 hield de magistraat van Antwerpen, op zoek naar de drukker van een bepaald pamflet, een huiszoeking bij hem en drie collega's.⁴⁰ Zijn weduwe richtte zich met ordonnanties, almanakken en prognosticaties enkel op veilige publicaties.

Eind 1594 brak een nieuwe periode aan in het leven van Mechtelt Van den Wouwere. Ze hertrouwde met Jacob van Witsenborch, die waarschijnlijk geen drukker was.⁴¹ Dat laatste was geen onbelangrijk detail omdat Van den Wouwere zich zoals veel echtgenotes – en in tegenstelling tot Volcxken Diericx – aanpaste aan de noden van haar (nieuwe) gezin. In 1595 verschenen de laatste werken op naam van de weduwe van Willem van Parijs. Zij en haar nieuwe echtgenoot verkochten de “boecken, pampieren ende andere coopmanschape der drukcryen” aan de drukker Hieronymus I Verdussen.⁴² Ook het pand waar Mechtelt Van den Wouwere werkte, de Gulden Pelicaen op de Lombardenvest, werd aan hem verkocht.⁴³ Verdussen (actief 1589-1635) zou zich volop richten op het potentieel van de nieuwe katholieke identiteit van Antwerpen na 1585 en drukte dus onder meer liturgisch werk voor religieuze ordes, schoolboeken en de catechismus. De familie Verdussen bleef nog actief in het vak tot in de negentiende eeuw.⁴⁴

³⁷ SAA, *Schepenregister*, nr. 389, f.249r-v: overeenkomst over huur van drukmateriaal van Mechtelt Van den Wouwere aan Henrich Swingel en Catlyne Segers, 12 september 1587.

³⁸ V. DE GOORLE, *Almanach ende prognosticatie vanden seer wonderlijcken schrickeljare M.D.XCII*, Antwerpen, Hendrik Swingen dr. en weduwe Willem van Parijs verk., [1592]; M., CORNELISSEN, *Almanach vanden wonderlijcken jare M.D.XCIII*, Antwerpen, Hendrik Swingen dr. en weduwe Willem van Parijs verk., [1593].

³⁹ Bijvoorbeeld: *Ordinantie ende placcaet des Coninx: nopende tfeyt vander munten (Brussel, 09.01.1587)*, Antwerpen, weduwe Willem van Parijs, 1587; *Placcaert provisioneel des Coninx, opt feyct ende loop vander munten, inhoudende mede declaratie eenige stucken billoen te wesen (Bruessele, 30.04.1590)*, Antwerpen, weduwe Willem van Parijs, 1590.

⁴⁰ *Printing Images*, VAN DER STOCK ed., 393-5: verdediging van Willem van Parijs tegen aanklacht, 18 oktober 1567; ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 167; G. MARNEF, ‘Repressie en censuur in het Antwerps boekbedrijf, 1567-1576’, *De zeventiende eeuw*, 8(1992), 222.

⁴¹ KBR, *Nota's Van den Branden*: dossier Willem van Parijs; SAA, *Notariaat*, nr. 2876: huwelijkscontract Jacob van Witsenborch en Mechtelt Van den Wouwere, 28 juli 1594.

⁴² SAA, *Schepenregister*, nr. 416, f.317r-317v: verkoop drukkersmateriaal van Mechtelt Van den Wouwere aan Hieronymus Verdussen, 30 september 1595.

⁴³ SAA, *Schepenregister*, nr. 416, f.317v-319v: verkoop onroerend goed van Mechtelt Van den Wouwere aan Hieronymus Verdussen, 16 januari 1596.

⁴⁴ S. VAN ROSSEM, *Het gevecht met de boeken: de uitgeversstrategieën van de familie Verdussen (Antwerpen, 1589-1689)*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Universiteit van Antwerpen, Departement Geschiedenis, 2014, 24-28, 40.

Verdussens overname betekende dat de drukkerij na drie generaties uit de familie van Mechtelt Van den Wouwere verdween. Zij bleef waarschijnlijk nog minstens vijf jaar actief in de boekhandel omdat ze ook na 1595 vermeld wordt in de rekeningen van Plantijn. In 1600 nam Verdussen haar schulden bij Plantijn over.⁴⁵ Daarnaast bleef Van den Wouwere haar connecties in het drukkersmilieu onderhouden, zo werd ze in 1590 meter van een dochter van de drukker Jan van Keerberghen.⁴⁶ Net als Volcxken Diericx overleefde Mechtelt Van den Wouwere twee echtgenoten. Na de dood van Jacob van Witsenborch hertrouwde ze in 1604 met Jacques de Bot, eveneens geen drukker. Ze overleed in 1612 en liet haar derde echtgenoot als weduwnaar achter.⁴⁷

ANNA VAN ERTBORN: EEN MOEDER ONDER DE (SCHOON)ZONEN

De twee vorige weduwen waren beiden kinderloos bij het overlijden van hun eerste echtgenoot en zetten het bedrijf alleen verder. Toen Jan Steelsius in 1562 overleed, stonden er echter drie personen klaar om de drukkerij en boekhandel verder te beheren: zijn weduwe Anna van Ertborn, zijn zoon Frans Steelsius en zijn schoonzoon Petrus I Bellerus. Frans Steelsius was een zoon uit het eerste huwelijk van zijn vader en was daarmee de stiefzoon van Anna van Ertborn, de tweede echtgenote van Jan Steelsius. Uit dat tweede huwelijk kwamen negen kinderen voort, waaronder twee dochters die met drukkers trouwden. Een van die schoonzonen was Petrus Bellerus.⁴⁸ De families Belleerus en Steelsius zetten in de zestiende eeuw zowel in op zonen die gingen drukken als op dochters die in het ambacht huwden. Van Rossem geeft aan dat de eerder vermelde familie Verdussen dan weer het aantal schoonzonen in het ambacht beperkte omdat de opvolging door eigen zonen steeds verzekerd was en de aangetrouwde zoon soms door familieleden als bedreiging gezien werd.⁴⁹

Dat kan ook zo bij Van Ertborn geweest zijn. De weduwe, zoon en schoonzoon sloten na de dood van Jan Steelsius een overeenkomst over het beheer van drukkerij en boekhandel. Aangezien een vergelijkbaar document voor andere drukkers met kinderen niet gevonden is, zou onenigheid of wantrouwen onder de drie partijen de nood aan een formele overeenkomst kunnen verklaren. Daar zijn verder echter geen aanwijzingen voor. Het document stipuleert dat de weduwe en (schoon)zonen de boekhandel en drukkerij voor de volgende drie jaar samen zouden verderzetten. Anna van Ertborn nam 5/6 van de

⁴⁵ ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 167-8.

⁴⁶ KBR, *Nota's Van den Branden*: dossier Willem van Parijs.

⁴⁷ SAA, *Notariaat*, nr. 3080: verdeling erfenis Mechtelt Van den Wouwere, 24 januari 1612.

⁴⁸ ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 208.

⁴⁹ KBR, *Nota's Van den Branden*: dossier Bellerus voor 1600; KBR, *Nota's Van den Branden*: dossier Joannes Steelsius; VAN ROSSEM, *Het gevecht met de boeken*, 38-39 en 44-49.

kosten en baten voor zich en Frans Steelsius het resterende zesde deel. Petrus Bellerus stond in voor het dagelijks beheer van de drukkerij en moest in deze drie jaar ook zijn schoonbroer opleiden.⁵⁰ Na afloop van deze termijn is de samenwerking met Bellerus waarschijnlijk niet afgebroken, aangezien hij het bedrijf na het overlijden van zijn schoonmoeder in 1575 volledig in handen kreeg en de andere erfgenamen zich terugtrokken.⁵¹

Als weduwe speelde Anna van Ertborn een actieve rol in de drukkerij. In de eerste jaren na het overlijden van Jan Steelsius kwamen de meeste werken uit op naam van zijn weduwe en erfgenamen, maar ook enkelen op naam van Ertborn of Bellerus alleen. Deze praktijk weerspiegelt zich in de aanvragen voor octrooien die toestemming gaven om specifieke werken uit te brengen. De Raad van Brabant kende “weduwe wylen Jan Stelsius” acht octrooien toe, de “weduwe ende erffgenamen wylen Jan Stelsius” een octrooi en “derffgenamen Stelsius” een octrooi. Bellerus verkreeg na de dood van zijn schoonmoeder vier octrooien van de Raad van Brabant.⁵² Verder onderzoek moet uitwijzen wat de reden voor deze praktijk geweest kan zijn.

De drukkerij bleef verder werken in de lijn van Jan Steelsius en richtte zich onder meer op export naar Spanje, vergelijkbaar met enkele andere drukkers zoals Martinus Nutius (actief 1540-58) en Christoffel Plantijn (actief 1555-89). Van Ertborn werkte als weduwe van 1562 tot 1575, een periode waarin de export naar Spanje nog niet te zeer bemoeilijkt werd door de instabiele situatie in de Nederlanden. Het gros van de uitgaves betrof Latijnse werken. Voor de export en voor de Spaanstalige markt in de Nederlanden zelf genoten werken die gegarandeerd winst opbrachten een voorkeur, namelijk heruitgaven van populaire devotionele, literaire en geschiedkundige werken zoals het *Libro Aureo de Marco Aurelio*.⁵³ De Spaanse franciscaan Antonio de Guevara (1480?-1545) schreef deze politiek-moraliserende vorstenspiegel over de Romeinse keizer als predikant aan het hof van Karel V.⁵⁴

⁵⁰ SAA, *Notariaat*, nr. 544, f.22r-22v: overeenkomst over drukkerij en boekhandel van Jan Steelsius, 14 juli 1562.

⁵¹ ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 11.

⁵² ‘Druk-octrooien toegekend door de Raad van Brabant tot 1600’, VAN DEN BRANDEN ed., 48-9 en 53-8: Rekenkamer 20.792, 1569-1573; P. VERHEYDEN, ‘Uit het huis van Steelsius’, *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 8(1910), 3.

⁵³ A. DE GUEVARA, *Libro Aureo de la Vida y Cartas de Marco Aurelio Emperador y eloquentissimo Orador*, Antwerpen, weduwe en erfgenamen Joannes Steelsius, 1574; C. MANRIQUE FIGUEROA, *Cultural trade between the Southern Netherlands and New Spain: A history of transatlantic book circuits and book consumption in the early modern age*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, KU Leuven, Departement Geschiedenis, 2012, 135.

⁵⁴ Voor een biografie en analyse van zijn werk, zie: A. REDONDO, *Antonio de Guevara (1480?-1545) et l’Espagne de son temps. De la carrière officielle aux œuvres politico-morales*, Genève, 1976, 465-522, 696.

ENGELE WOUTERS HENDRIX: EEN SCHAKEL NAAR DE VOLGENDE GENERATIE

De laatste weduwe, Engele Wouters Hendricx, is wat moeilijker te duiden: er zijn namelijk geen werken bekend waar zij als drukker in vermeld staat. Toch wijzen andere bronnen uit dat ze tussen twee huwelijken in zeer kort als weduwe-drukker werkte en dat ze tijdens haar huwelijken actief betrokken was bij het bedrijf. Haar verhaal toont aan dat het vaststellen van de rol van een weduwe niet altijd even rechtlijnig is, maar dat ze ook zonder als zelfstandige drukker naar voren te treden van belang kon zijn voor het verzekeren van de verderzetting van de drukkerij.

De eerste echtgenoot van Wouters was de drukker en boekbinder Govaert Van der Hagen, met wie ze vier kinderen had.⁵⁵ Na de dood van haar echtgenoot in 1534 zorgde de weduwe op zijn minst voor de afhandeling van lopende zaken. Ze gaf namelijk een volmacht voor het innen van schulden bij een boekverkoper in Rijsel die een levering boeken van haar echtgenoot nog niet vergoed had.⁵⁶ Wouters is niet lang weduwe gebleven, aangezien ze al in 1535 hertrouwde met Jan de Cock. In tegenstelling tot Diericx en Van den Wouwere, huwde Wouters de tweede keer ook met een drukker, die de drukkerij zo kon overnemen.

Dat betekende niet dat Wouters zich terugtrok uit het beheer van het bedrijf. Ze is een van de weinige weduwen waar duidelijke aanwijzingen zijn voor haar betrokkenheid tijdens het huwelijk. In 1540 sloot ze in eigen naam en in naam van Jan de Cock een overeenkomst met Hendrik Terbruggen. Deze drukker en boekhandelaar had schulden bij het echtpaar en ging akkoord om die voor een deel te voldoen in drukwerk en linnen. Het andere deel van de schulden moest Terbruggen binnen de drie jaar terugbetalen. Tijdens deze periode konden Wouters en de Cock gereedschap van Terbruggen gebruiken, waaronder kostbare koperplaten voor het afdrukken van prenten. Koperplaten, waardevol door hun aankoop prijs en potentiële winsten uit prentenverkoop, dienden wel vaker als onderpand. In dit geval ging de opbrengst van de verkoop van deze prenten af van Terbruggens schuld.⁵⁷ De Cock overleed in 1541, voor afloop van de terugbetalingstermijn en het was opnieuw Wouters die de zaak afhandelde. Terbruggen kon zijn schulden binnen de afgesproken termijn aflossen en de weduwe gaf hem in 1543 zijn materiaal terug.⁵⁸

⁵⁵ SAA, *Notariaat*, nr. 2075, f.141r-141bis: testament van Engele Wouters Hendricx, 14 september 1552.

⁵⁶ SAA, *Schepenregister*, nr. 187, f.688r: Engele Wouters geeft volmacht voor innen van schulden, 12 april 1535; KBR, *Nota's Van den Branden*: dossier Govert Van der Haeghen.

⁵⁷ VAN DER STOCK, *Printing images*, 154-5.

⁵⁸ *Printing images*, VAN DER STOCK ed., 345: overeenkomst tussen Engele Wouters en Hendrik Terbruggen, 21 juli 1543; ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 39.

Ondanks haar ervaring lijkt het erop dat Wouters de drukkerij na de dood van haar tweede echtgenoot overliet aan haar zoon Anthoon Van der Hagen. Hij was intussen volwassen geworden en begon vanaf 1541 op zijn vaders adres te publiceren. Hoewel zijn moeder de overeenkomst met Terbruggen nog afhandelde, wijst niets op publicaties die verschenen op naam van weduwe de Cock of weduwe Van der Hagen.⁵⁹ Wouters verliet dus waarschijnlijk de drukkerij ten voordele van haar zoon. Net als Mechtelt Van den Wouwere bleef ze wel nog actief in de boekhandel, zoals blijkt uit de commerciële contacten met haar dochter Anna Van der Hagen en schoonzoon Jan van der Loe. Het paar verklaarde in 1547 voor de schepenbank dat ze Wouters nog niet betaald hadden voor verschillende leveringen.⁶⁰

BEHOEDSTERS VAN HET FAMILIEBEDRIJF?

Deze vier vrouwen gaven elk op hun eigen manier invulling aan hun rol als weduwen-drukkers. Wat ze echter met elkaar gemeen hebben is dat ze als vrouw hun plaats in een mannenwereld vorm moesten geven. Helen Smith merkt op dat dat vrouw-zijn niet de belangrijkste categorie van identificatie was, dat andere identiteiten, zoals de religieuze, een grotere rol speelden in het leven van deze vrouwen.⁶¹ Het is ongetwijfeld zo dat gender geen allesbepalende factor was (en is), maar de impact ervan is niet zomaar te negeren en uit zich ook in zeer concrete zaken. Vrouwen konden bijvoorbeeld zelf geen drukkerij oprichten, waardoor ze enkel in contact kwamen met het ambacht via participatie in een door een man opgerichte zaak. Uit dit artikel komt de vroegmoderne drukkerij dan ook vooral als familiebedrijf naar voren waarin vrouwen systematisch meedraiden.

Volcxken Diericx zette haar bedrijf lang en succesvol verder en deed dit als kinderloze weduwe alleen. Anna van Ertborn had schoon- en stiefzonen die eveneens aanspraak maakten op de drukkerij, maar kwam tot een overeenkomst en wist voor zichzelf een plaats tussen deze mannen te vinden. De carrières van de twee andere weduwen tonen aan dat vrouwen vaak op de achtergrond van belang waren voor de (dis)continuïteit in het familiebedrijf. Mechtelt Van den Wouwere zette de drukkerij van haar grootvader verder maar paste zich na haar tweede huwelijk aan aan de noden van haar nieuwe echtgenoot, die geen drukker was. Engele Wouters Hendricx verzekerde door haar tweede huwelijk de verderzetting van het bedrijf en liet het daarna over aan haar zoon. Uit deze voorbeelden blijkt dat familiale relaties van het grootste

⁵⁹ ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs*, 86-7.

⁶⁰ SAA, *Schepenregisters*, nr.228, f.198r-v: verklaring i.v.m. schulden van Jan van der Loe aan Engele Wouters, 1547/8. Transcriptie: KBR, *Nota's Van den Branden*: dossier Govert Van der Haeghen.

⁶¹ H. SMITH, *Grossly Material Things: Women and Book Production in Early Modern England*, Oxford, 2012, 91.

belang waren voor vroegmoderne drukkerijen. Niet enkel mannen, maar zeker ook vrouwen stonden in voor de continuïteit van netwerken, materiaal en kennis. Weduwen-drukkers nemen daarin een aparte plaats in, omdat ze bij het overlijden van hun echtgenoot meer naar de voorgrond konden treden, al dan niet in samenwerking met familieleden. Door het klassieke vader-zoon perspectief open te trekken kan verder onderzoek deze vrouwen in relatie met hun mannelijke evenknieën bestuderen en zo zorgen voor een meer voldragen begrip van familiale strategieën en het functioneren van de drukker-uitgever in de vroegmoderne drukkerij.